

موسیقی عصر صفوی

سید حسین میثمی

پاییز ۱۳۸۹

سرشناسه	میشمی، سیدحسین، ۱۳۴۵ -
عنوان و نام پدیدآور	موسیقی عصر صفوی / سیدحسین میثمی.
مشخصات نشر	تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»، ۱۳۸۹.
مشخصات ظاهری	۲۶۴ ص: مصور، جدول، نمودار، نقشه.
شابک	۹۷۸-۹۶۴-۲۳۲-۰۸۰-۶
وضعیت فهرست نویسی	فیا.
موضوع	موسیقی ایرانی - قرن ۱۰-۱۲ ق.
موضوع	ایران - تاریخ - صفویان، ۹۰۷-۱۱۳۸ ق.
شناسه افزوده	فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن».
رده بندی کنگره	۸۱۳۸۸ م/۲/۳۴۴ ML
رده بندی دیویی	۷۸۹/۰۹۰
شماره کتابشناسی ملی	۱۹۶۵-۵۳

مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»

موسیقی عصر صفوی

سیدحسین میثمی

ویراستار: سید محمدتقی حسینی

صفحه آرا: میثم رادمهر

طراح جلد: محمدرضا عبدالعلی

چاپ اول: پاییز ۱۳۸۹

شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه

قیمت: ۵۸۰۰۰ ریال

لیتوگرافی: فرآیند گویا

چاپ: شرکت چاپ و نشر شادرنک

ISBN: 978-964-232-080-6

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۳۲-۰۸۰-۶

کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

نشانی مؤسسه: تهران - انتهای خیابان فلسطین جنوبی - خیابان لقمان ادهم - بین بست بوذرجمهر - شماره ۲۴ - مؤسسه تألیف،

ترجمه و نشر آثار هنری «متن»: تلفن: ۶۶۴۶۸۶۹۲۴ - دورنگار: ۶۶۹۵۱۶۶۲ - صندوق پستی: ۱۳۷۷ - ۱۳۱۴۵

پست الکترونیک: art.publishing@yahoo.com

نشانی فروشگاه مرکزی: خیابان ولی عصر - نرسیده به چهارراه طالقانی - شماره ۱۵۵۰ - ساختمان مرکزی فرهنگستان هنر. تلفن: ۶۶۴۹۰۹۹۰

نشانی فروشگاه شماره ۲: خیابان ولی عصر - ضلع جنوب غربی پارک ساعی - شماره ۱۱۰۱ - فرهنگستان هنر - مرکز هنرپژوهی نقش جهان. تلفن: ۸۸۵۵۳۹۱۲ - دورنگار: ۸۸۵۵۳۹۱۵ - صندوق پستی: ۱۵۱۱۹۱۳۴۱۱

نشانی فروشگاه اینترنتی: www.matnpublishers.ir

فهرست مطالب

مقدمه	۷
-------------	---

بخش اول

فصل اول: کلیاتی در مورد صفویه	۱۷
فصل دوم: موسیقی بزمی و موقعیت سازندگان و حافظان در دربار شاهان	۲۹
فصل سوم: موسیقی و مذهب در دوره صفوی	۹۳
فصل چهارم: مهاجرت موسیقی دانان دوره صفوی به هند	۱۱۷

بخش دوم

فصل اول: تشکیلات موسیقی دربار صفوی (نقاره خانه)	۱۲۹
فصل دوم: موسیقی نقاره‌ای	۱۴۳
فصل سوم: موسیقی مجلسی	۱۵۱

بخش سوم

فصل اول: عالمان ادوار و علم موسیقی	۱۸۵
فصل دوم: نظام موسیقی عصر صفوی	۲۰۱
فصل سوم: ساختار نظام موسیقی عصر صفوی	۲۱۱
یادداشت‌ها	۲۲۹
ضمائم	۲۳۳
کتابنامه	۲۴۱
نمایه	۲۵۷

مقدمه

موسیقی عصر صفوی موضوعی است که پیش از این در رساله تحقیقی دوره کارشناسی ارشد در رشته پژوهش هنر تحت عنوان «بررسی و تحلیل موسیقی دوران صفویه» در سال ۱۳۷۸ به آن پرداخته و مقالاتی در این زمینه در شماره‌های ۱۴، ۱۶، ۱۷ و ۲۰ فصلنامه موسیقی ماهور و شماره ۲ گلستان هنر به چاپ رسانده‌ام. در جریان برگزاری جلسات هیئت علمی «همایش موسیقی اصفهان دوره صفویه» در سال ۱۳۸۵ در فرهنگستان هنر، پیشنهادی از سوی دکتر فریا افکاری برای چاپ رساله کارشناسی ارشد مطرح شد که با پذیرش آن به این نتیجه رسیدم که با تجدید نظر کلی، اقدام به نگارش اثر حاضر کنم. از مطالب رساله کارشناسی ارشد تنها فصل‌های اول و دوم آن، که تغییرات عمده‌ای را نیز در پی داشت، مورد استفاده قرار گرفته است.

روش گردآوری منابع در این تحقیق، روش کتابخانه‌ای است و اکثر مطالب از آثار اولیه قرون دهم و یازدهم هجری قمری اخذ شده است. این آثار شامل کتاب‌های تاریخی، تذکره‌ها، سفرنامه‌ها و منابع تصویری آن دوران است. همچنین بنا به ضرورت، گاه از برخی منابع ثانویه معتبر تاریخی متأخر که عمدتاً آثار به جای مانده از محققان متأخر است، نیز استفاده شده است. روش تحقیق درباره این آثار مبتنی بر تحلیل اسناد است.

در نگارش کتاب حاضر، تلاش شده تا مباحث از جنبه اجتماعی و کارکرد آن آغاز شده، به تدریج به مباحث تخصصی‌تر موسیقی در این دوران پرداخته شود. این کتاب از سه بخش متمایز تشکیل شده است: بخش اول دارای چهار فصل است؛ در فصل اول کلیاتی در مورد جنبه‌های مختلف موسیقی این دوران مطرح می‌شود؛ در فصل دوم رابطه شاهان

صفوی و موسیقی مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ در فصل سوم انواع موسیقی مذهبی و نگرش فقهای شیعه در مورد غناء و در فصل چهارم عوامل مهاجرت موسیقی‌دانان به هند بررسی خواهد شد.

در بخش دوم، مطالب در سه فصل ارائه می‌گردد: در فصل اول سازمان اداری موسیقی در دربار و وظایف آنها مطرح می‌شود و در فصل‌های دوم و سوم زوایای مختلف موسیقی، اعم از مباحث عمومی و تخصصی در دو نوع مهم موسیقی نقاره‌ای و موسیقی مجلسی در دربار و سازهای آن مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت.

بخش سوم نیز در سه فصل تنظیم شده است: در فصل اول به عالمان موسیقی و آثار و رسالات باقی مانده از این دوران پرداخته می‌شود؛ در فصل دوم شرحی کلی بر نظام موسیقایی و مهم‌ترین مفاهیم مطرح شده ارائه می‌شود؛ و در فصل سوم مباحث نظری موسیقی آن دوران مورد کندوکاو قرار می‌گیرد.

از مهم‌ترین کتب تاریخی اولیه می‌توان از *تاریخ ایلچی نظام شاه* اثر خورشاه بن قباد الحسینی، *خلاصة التواریخ* اثر قاضی احمد قمی، *احسن التواریخ* اثر حسن بیگ روملو، *تاریخ عالم‌آرای عباسی* اثر اسکندربیک منشی، *تخلد برین* اثر محمدیوسف واله، *قصص الخاقانی* اثر ولی‌قلی شاملو، *تاریخ جهان‌آرای عباسی* اثر میرزا محمد طاهر وحید قزوینی، *خلاصة السیر* اثر محمد معصوم بن خواجگی اصفهانی و *دستور شهریاران* اثر محمد ابراهیم بن زین‌العابدین نصیری نام برد که در فصل دوم از بخش اول مورد استفاده قرار گرفته است. همچنین از کتاب‌های تاریخ محلی مورد استفاده می‌توان از *بلدایع الوقایع* اثر واصفی هروی، *ایران در روزگار شاه اسماعیل و شاه‌تهماسب صفوی* اثر امیر محمود بن خواندمیر در وقایع خراسان، *تاریخ گیلان* اثر عبدالفتاح فومنی در رخدادهای گیلان، *احیاء الملوک* اثر ملک شاه حسین در تاریخ سیستان و *تذکره صفویه کرمان* اثر میر محمد سعید مشیزی (بردسیری) در تاریخ کرمان نام برد. *تذکره الملوک* اثر میرزا سمیعاً نیز از معدود کتاب‌هایی است که در مورد تشکیلات اداری دولت صفوی می‌توان از آن بهره جست.

از مهم‌ترین تذکره‌های مورد استفاده می‌توان از *تذکره مجالس النفائس* اثر میر علیشیر نوایی نام برد. ترجمه‌های مختلفی از این اثر صورت گرفته که دو ترجمه از آن در کتابی واحد به چاپ رسیده است. از آن ترجمه در اثر حاضر استفاده شده است. شایان ذکر است که این دو ترجمه در زمان صفوی انجام شده و مترجمان آن مطالبی را به اصل متن اضافه کرده‌اند که در خور توجه است. *تذکره تحفه سامی*، *تذکره دیگری* است که اطلاعات ارزنده‌ای در مورد هنرمندان نیمه اول قرن دهم هجری قمری در اختیار ما قرار می‌دهد.

تذکره نفائس المآثر اثر کامی قزوینی و تذکره مجمع الخواص اثر صادقی بیک کتابدار نیز از جمله منابع مهم قرن دهم و اوایل قرن یازدهم هجری قمری به شمار می‌روند. از دیگر تذکره‌های ارزشمند می‌توان از عرفات العاشقین اثر تقی‌الدین اوحدی بلیانی و تذکره میخانه اثر فخرالزمانی قزوینی نام برد که اطلاعات ارزنده‌ای از موسیقی‌دانان قرن دهم و اوایل قرن یازدهم ارائه می‌دهند. تذکره گلستان هنر اثر قاضی احمد قمی نیز از جمله تذکره‌هایی است که در آن اطلاعات درخور توجهی در مورد هنر و هنرمندان قرن دهم هجری قمری به ویژه نیمه دوم این قرن مطرح شده است. تذکره نصرآبادی نیز اثری است که مؤلف مطالب ارزشمندی در مورد هنر قرن یازدهم هجری قمری در آن بیان کرده است. از تذکره‌های معاصر نیز که در آن از تذکره‌های مختلف دوران صفوی بهره گرفته شده می‌توان از کاروان هند اثر احمد گلچین معانی نام برد، در این تذکره اطلاعات مهمی در مورد مهاجرت موسیقی‌دانان ارائه شده است.

از دوران صفوی، سفرنامه‌های زیادی برجای مانده است. مهم‌ترین سفرنامه‌هایی که در قرون دهم و یازدهم هجری قمری تألیف شده عبارتند از: سفرنامه‌های ونیزیان در ایران (سفرنامه‌های جوزافا باربارو، آمبروزیو کتارینی، کاترینو زنو، جوان ماریو آنجللو، وینچنتو دالساندری) که بخشی از سفرنامه جوان ماریو آنجللو دوران شاه اسماعیل اول و سفرنامه وینچنتو دالساندری دوران شاه تهماسب را در بر می‌گیرد. از سفرنامه‌های دوران شاه عباس اول می‌توان از سفرنامه برادران شرلی (سر آنتونی و سر رابرت: عزیمت به ایران از بندر ونیز ۱۵۸۹م/ ۹۹۸ق)، دن گارسیا دیسیلوا فیگوئیرا (سفیر اسپانیا در سال ۱۶۱۴م/ ۱۰۲۳ق)، پیترو دلاواله (ورود به ایران ۱۰۲۵ق) و سفرنامه فدت آناناس یویچ کاتف (اقامت در ایران ۱۶۲۳ - ۱۶۲۴م/ ۱۰۳۳ - ۱۰۳۴ق) نام برد. سفرنامه آدام الثاریوس (ورود به ایران در سال ۱۶۳۷م/ ۱۰۴۷ق) مقارن با حکومت شاه صفی، سفرنامه‌های ژان باپتیست تاورنیه (سفر به ایران از سال ۱۶۳۲ تا ۱۶۶۸م/ ۱۰۴۲ تا ۱۰۷۹ق) مقارن با دوران شاه صفی تا شاه سلیمان صفوی و دولیه دولند (در دوران شاه عباس دوم)، سفرنامه مارتین سانسون (ورود به ایران ۱۶۸۳م/ ۱۰۹۵ق)، سفرنامه کمپفر (اقامت در ایران ۱۶۸۳-۱۶۸۵م/ ۱۰۹۵-۱۰۹۷ق) و شاردن (۱۶۷۱-۱۶۷۷م/ ۱۰۸۲-۱۰۸۸ق) از سفرنامه‌های مربوط به دوران شاه سلیمان صفوی است. از جمله سفرنامه‌های مربوط به دوران سلطنت شاه سلطان حسین نیز می‌توان از سفرنامه‌های جمعی کارری (ورود به ایران ۱۶۹۴م/ ۱۱۰۶ق)، گرگوریو پیرا فیدالگو (اقامت در ایران ۱۶۹۶ تا ۱۶۹۷م/ ۱۱۰۸ تا ۱۱۰۹ق) و تادوز یودا کروسینسکی (اقامت در ایران از سال ۱۷۰۷ تا ۱۷۲۵م/ ۱۱۱۹-۱۱۳۸ق) نام برد.

مهم‌ترین منابع تصویری دوران صفویه عبارتند از تصاویر و نگاره‌های این دوران که در کتب مختلفی تهیه و تنظیم شده‌اند که به علت گستردگی آنها می‌توان به فهرست مربوط به آن در منابع مراجعه کرد. علاوه بر آن، تصاویری نیز از سازه‌های آن دوران موجود است که در سفرنامه‌ها ترسیم شده است. تصویر سازه‌ها در سفرنامه کمپنر از مهم‌ترین این تصاویر در دوران صفوی تلقی می‌شود. همچنین می‌توان از دیوارنگاره‌های کاخ صفوی در قزوین و کاخ چهل‌ستون اصفهان نام برد که آشکال سازه‌ها در این تصاویر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

یکی از مهم‌ترین منابع نظری موسیقی، رسالات دوران صفوی است. مهم‌ترین رسالات مورد استفاده عبارتند از: رسالات نسیمی، خواجه کلان، حسین عقیلی رستم‌داری، دوره یک کرامی، میرصدرالدین محمد قزوینی، طغرای مشهدی، محمدابراهیم یزدی، باقیای نائینی، ابوالحسن قیصر، آقا مؤمن مصنف و امیرخان کوکی گرجی. همچنین مهم‌ترین رسالات منسوب به دوران صفوی عبارتند از: بهجت الروح، رساله در بیان علم موسیقی و دانستن شعبات او، رساله‌ای است در بیان علم موسیقی در نهایت صحت و رساله در علم موسیقی.

تکات قابل ذکر

برخی از حروف اختصاری استفاده شده در این اثر به شرح ذیل است:

ف: فوت / ت: تولد / ز: زنده / مق: مقتول / حک: حکومت / ق: هجری قمری / ش: هجری شمسی / م: میلادی / چ. س: چاپ سنگی / ن. خ: نسخه خطی / م. ف: میکروفیلم / تص: تصویر / نک: نگاه کنید به.

به دلیل استفاده از نسخ خطی و میکروفیلم‌های مختلف که مؤلف تعدادی از آنها مشخص نیست و گاه وجود نسخ متعددی از یک اثر در یک یا چند کتابخانه، روش ارجاع درون متنی با مشکلاتی توأم بود از این رو برای هر اثر، عددی در سمت چپ آن در نظر گرفته شده است، بدین ترتیب: ن. خ: ۱۸: نسخه خطی شماره ۱۸ یا م. ف: ۴۱: میکروفیلم شماره ۴۱؛ همچنین در منابع آخر کتاب، در انتهای مشخصات آثار مذکور شماره هر نسخه در داخل پرانتز قرار داده شده است، بدین ترتیب: (۱۸) منظور نسخه شماره ۱۸ است. اعداد مذکور تنها در این کتاب اعتبار دارد و ارتباطی با شماره‌های این آثار در کتابخانه‌های مختلف ندارد.

به دلیل آنکه میکروفیلم مورد استفاده از تذکرة نفائس المآثر اثر کامی قزوینی از روی چاپ سنگی بوده و فاقد شماره صفحه است، ارجاعات مربوط به این کتاب نیز فاقد شماره صفحه است.

عنوان موسیقی‌دان در این اثر عنوانی کلی برای تمام وجوه اشخاصی است که به نوعی با موسیقی سروکار داشته‌اند.

در نقل قول مستقیم از منابع پیشین، از رسم الخط امروزی استفاده شده است؛ به جز دو نام شاه‌تهماسب و تنبور که در منابع دوران صفوی به صورت «شاه طهماسب» و «طنبور» آورده شده و در نقل قول‌های مستقیم نیز از همان رسم الخط قدیم استفاده شده است. گاه برای سهولت در خواندن برخی اسامی از گیومه استفاده شده است.

در استفاده از منابع تصویری گاه شرح دقیقی از مصورهای آن دوران در منابع امروزی ارائه نشده لذا سعی شده علاوه بر توضیحات مطرح شده در این منابع، منبع مورد استفاده معرفی گردد تا در صورت لزوم خوانندگان به اصل آن رجوع کنند.

مروری بر تحقیقات پیشین

گفته می‌شود هنری جورج فارمر نخستین کسی است که در مورد موسیقی دوران صفویه مقاله‌ای در کتاب *A survey of Persian Art* به رشته تحریر در آورده است (-1964, 4:2801). بیشتر مطالب این مقاله درباره سازها بر اساس مطالب چند سفرنامه از جمله سفرنامه اولیا چلبی و مینیاتورهاست. در این مقاله به تأثیر فرهنگ‌ها بر یکدیگر از جمله ایران و هندوستان اشاره شده و در ادامه از چند رساله موسیقی مربوط به آن دوران نام برده شده است. البته باید اذعان داشت که اطلاعات فارمر درباره موسیقی دوران صفویه چندان وسیع نبوده و در این باره به بحثی عمیق نپرداخته است.

راجر سیوری در کتاب *ایران عصر صفوی* (۱۳۷۲: ۲۲۳-۲۲۴) اشاره کوتاهی به موسیقی دوران صفوی کرده مبنی بر اینکه ایرانیان در زمینه پزشکی و موسیقی مبتکر نبوده بلکه ادامه‌دهنده سنن قرون گذشته بوده‌اند. به نظر می‌رسد این نتیجه‌گیری حاصل مطالعات سطحی و عجولانه وی باشد.

در کتاب سرگذشت موسیقی ایران اثر روح‌الله خالقی اسامی تعدادی از موسیقی‌دانان دوران صفوی (دوران شاه‌تهماسب تا شاه‌عباس اول) را می‌توان مشاهده کرد (۱۳۶۲: ۱۵) که از کتاب تاریخ ادبیات ایران اثر «ادوارد براون» نقل شده و مطلبی فراتر از این اسامی مشاهده نمی‌گردد.

ساسان سپنتا در کتاب چشم انداز موسیقی ایران توضیحات مختصری را به موسیقی دوران صفوی اختصاص داده (۱۳۶۹: ۳۲-۳۵) که بیشتر مطالب، بدون ذکر منبع از مقاله فارمر اخذ شده است. مؤلف بر اساس مقاله فارمر و یک یا دو سفرنامه مربوط به اواخر

دوره صفوی نتایجی را ذکر کرده است که تعمیم این نتایج (نه چندان قطعی) به مقطعی بیش از دو قرن چندان منطقی به نظر نمی‌رسد.

حسن مشحون نیز در کتاب *تاریخ موسیقی ایران* (۱۳۸۰: ۲۷۱-۳۵۰) بخشی را به موسیقی دوران صفوی اختصاص داده که می‌توان آن را طولانی‌ترین مطلبی دانست که در این باره توسط محققان به نگارش درآمده است. وی در این بخش به مواردی چند از جمله: وضعیت موسیقی و بی‌توجهی به آن، انحطاط موسیقی نزد سلاطین صفویه، شاه‌عباس و موسیقی و موسیقی‌دانان دوره شاه‌عباس، موسیقی مذهبی (پیشینه تاریخی آن و اشاره به این مقوله در دوره صفوی)، نقاره‌خانه، تصنیف در زمان صفویه (پیشینه تاریخی و اشاره به مصنفان دوره صفویه)، معرفی حدود هشتاد تن از موسیقی‌دانان دوره صفوی، اشاره‌ای به برخی از رسالات این دوره و توضیحات مختصری درباره رساله کرامیه، پرداخته است. مطالب ارائه شده غالباً غیرتحلیلی و بدون طبقه‌بندی بوده و نویسنده در پایان، نتیجه‌گیری منطقی و اصولی‌ای ارائه نمی‌دهد. در برخی موارد هم یا منابع و مأخذ ذکر نشده یا اینکه منابع ذکر شده دقیق معرفی نشده‌اند.

در کتاب *تاریخ مختصر موسیقی ایران*، تقی بپیش در چند صفحه (۱۳۷۴: ۱۳۴-۱۳۸) به موسیقی دوره صفوی پرداخته و در این بحث اشاره کوتاهی به مقاله فارمر کرده است. وی سپس درباره دو رساله دوران صفویه یعنی *رسالات انیس‌الارواح* و *بهجت‌الروح* توضیحات مختصری ارائه کرده است که به صورت گزارش ارائه شده و فاقد جنبه‌های تحلیلی است. نصرالله فلسفی نیز در جلد اول کتاب *زندگانی شاه‌عباس اول* (۱۳۶۴: ۶۱۳-۶۱۹) چند صفحه‌ای را به شاه‌عباس اول و علاقه وی به موسیقی اختصاص داده است که برای بررسی موسیقی این دوران قابل ملاحظه است.

در هر حال، به دلیل اهمیت این دوره در تاریخ موسیقی ایران، انجام تحقیقی فراگیر لازم می‌نمود. از این رو این موضوع با استفاده از رساله تحقیقی دوره کارشناسی ارشد اینجانب (تاریخ اتمام ۱۳۷۸) دگر بار مورد بررسی قرار گرفت.^۱

تلاش برای معرفی رسالات موسیقی دوران صفوی

در سال ۱۳۲۰ش محیط طباطبایی رساله‌ای در مجله موسیقی (سال سوم، شماره‌های ۱۰ و ۱۱) نگاشت که بخشی از ابتدای آن رساله در نسخه منتشر شده وجود نداشت. در سال

۱. مرحوم معارف نیز در کتاب *شرح ادوار صفی‌الدین ارموی*، بخشی کوتاه را به موسیقی صفویه اختصاص داده است (معارف ۱۳۸۲: ۹۳).

۱۳۴۶ش رساله بهجت/الروح همراه با مقدمه‌ای توسط ه.ل. رابینو دی برگوماله منتشر شد. گلچین معانی نیز در سال ۱۳۴۷ش در مجله دانشکده ادبیات مشهد (سال ۴، شماره ۴) نسبت به انتشار و شرح لغاتی از دیباچه انیس/الروح اقدام کرد. در سال ۱۳۵۰ش نسخه‌ای از رساله کرامیه اثر دوره بیک کرامی توسط یحیی ذکاء در نامه مینوی منتشر شد. دو رساله منسوب به دوران صفوی یعنی رساله در علم موسیقی و رساله در بیان علم موسیقی و دانستن شعبات او به همراه مقدمه‌ای در مورد رسالات موسیقی این دوران توسط امیرحسین پورجوادی در فصلنامه موسیقی ماهور (شماره‌های ۱۴ و ۱۵، سال‌های ۸۰ و ۸۱) به چاپ رسید. آریو رستمی در سال ۱۳۸۱ در شماره ۱۸ فصلنامه مذکور رساله در علم موسیقی اثر میرصدرالدین محمد قزوینی را منتشر کرد. هومان اسعدی نیز در سال ۱۳۸۳ در آن فصلنامه (سال هفتم، شماره ۲۶) شرحی را بر رساله بهجت/الروح ارائه کرده است. امیرحسین پورجوادی در سال ۲۰۰۵م/۱۳۸۴ش از رساله دکترای خود با عنوان *The Musical Codex of Amir Khân Gorgi* در دانشگاه کالیفرنیا در لس‌آنجلس امریکا دفاع کرد. در این رساله علاوه بر معرفی و تصحیح رساله و تصانیف آقا مؤمن و امیرخان کوکی گرجی، به سنت‌های موسیقایی شهرهای مهم دوران صفوی نیز پرداخته شده است.

قدردانی

در پایان از دکتر فریا افکاری به دلیل کمک در دستیابی به برخی از منابع موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و دیگر جای‌ها که شامل چند کتاب مهم تاریخی و چند رساله موسیقی دوران صفوی است و دکتر ثریا آگایوا (Dr.suraya Agayeva) موزیکولوگ و استاد دانشگاه از کشور ترکیه به دلیل در اختیار قرار دادن اسامی و منابع موسیقی دانان اسیر و مهاجر دربار عثمانی سپاسگزارم. همچنین از همسرم هنگامه حسین‌زاده که همراه و مشوق من در تحقیقاتم بود برای بازخوانی مطالب قدردانی می‌کنم.

سیدحسین میثمی